

de stijl is dikwijls moeizaam en de achterflap bevat al twee taalfouten. Dit doet echter aan het belang van de inhoud niets af.

Marcel Poorthuis

(Tilburg School of Catholic Theology Utrecht)

Messner, Francis (ed.) (2015), *Public Funding of Religions in Europe*, Farnham: Ashgate Publishing Ltd, pp. 332, ISBN 9781472428912, GB£ 75.

Wie betaalt, bepaalt. Dit gezegde, dat zowel in het groot als het klein een groot waarheidsgehalte heeft, kan ook gebruikt worden om de diverse relaties van georganiseerde vormen van religie met de politiek en de samenleving van een land te beschrijven, alsook de geschiedenis van die relaties en de discussies daarover. Een boek als dat van Messner, met gedetailleerde casusbeschrijvingen over de financiële verhoudingen tussen 'kerk' en staat in diverse landen, verdient daarom een plaats in elke zichzelf respecterende collectie godsdienstsociologie. Het boek is de weerslag van een serie conferenties tussen 2010 en 2012 die werden gefinancierd door de Europese Commissie en bevat niet alleen casusbeschrijvingen maar ook de visie van verschillende religies op financiering door publieke middelen en de omgang met het 'slijk der aarde'. Niet alle bijdragen zijn even goed gelukt, maar de poging de informatie buiten de kring van juristen bekend te maken is behoorlijk geslaagd.

De bundel opent met een bijdrage over de rol van Europa bij de regulering van religie. De conclusie is dat de Europese Commissie vrij restrictief is waar het ingrijpen in nationale regelgeving betreft, maar wát er geregeld wordt, leidt tot een banalisering van religie omdat alle conflicten over de interpretatie van wetgeving langs de economische meetlat gelegd worden en andere aspecten nauwelijks aandacht krijgen. De Nederlandse bijdrage is de enige die niet door een wetenschapper, maar door ambtenaar Sasse van Ysselt geschreven is. Hij wijst er terecht op dat het in Nederland eerder gaat om de neutraliteit van de staat tegenover georganiseerde religie, dan om een scheiding van de twee. Hij maakt duidelijk dat deze positie de mogelijkheid biedt om op een ontspannen manier religieuze organisaties in de samenleving werkzaam te laten zijn en daarvoor, vanuit de overheid, een passende regeling te vinden. Uit de bijdrage over België blijkt dat de betaling van de 'bedienaren' door de overheid ondertussen wel als een anomalie wordt gezien, maar die voorlopig nog niet wordt afgeschaft. Dat de regeling door de liberale, antiklerikale staat van de negentiende eeuw was opgezet om de controle van de staat over de kerk te verzekeren, was voor mij nieuw. De drie bijdragen over de situatie in Frankrijk detoneren enigszins door de vele herhalingen die voorkomen, en de geïnformeerde lezer wist al dat er in Elzas-Lotharingen een afwijkend regime bestaat waarin staatsfinanciering wel mogelijk is.

Over Duitsland wordt vaak gedacht dat de kerkbelasting een vorm van staatssteun is, maar eigenlijk is het zo dat de lidmaatschapsbijdrage door de staat wordt geïnd ten behoeve van enkele erkende kerkgenootschappen. Natuurlijk is dit een eenvoudige bron van inkomsten, maar wie geen lid is, betaalt ook niet. Daarnaast zijn er ook nog andere (ondertussen controversiële) vormen van staatssteun, zo worden in Beieren bijvoorbeeld de hoge geestelijken stevig betaald. In Denemarken wordt de Lutherse staatskerk voor een belangrijk deel uit publieke middelen betaald, maar daarvoor levert ze ook een aantal publieke diensten zoals de burgerlijke stand. Wel klaagt de auteur Christofferson over het gebrek aan transparantie van de kerkelijke financiën en de tekortkomingen als het gaat om de gelijkheid ten opzichte van religieuze minderheden. Italië heeft een interessant systeem dat stapsgewijs is ontwikkeld, waarbij belastingbetalers kunnen aankruisen aan welk sociaal doel (waaronder kerkelijke) een voorgeschreven gedeelte van hun inkomstenbelasting moet worden overgemaakt. In het Verenigd Koninkrijk moeten religies zich registreren als een 'charity', en zij worden daardoor ook dienovereenkomstig gereguleerd. Een interessante bijdrage over Turkije leert de lezer dat geen enkele religieuze groep een wettelijke status heeft. De Turkse staat geldt als een voorbeeld van *laïcité*, maar de auteurs zeggen dat religie wel van de staat, maar de staat niet van de religie gescheiden is. Ook het Diyanet is niet een ministerie zoals velen denken, maar een openbaar lichaam met verstrekende bevoegdheden in binnen- en buitenland. Interessant is ook dat alleen die religies erkend worden die in het verdrag van Lausanne, dat de moderne Turkse staat internationaal vestigde, omschreven zijn.

De casussen zijn interessant, maar niet altijd even gemakkelijk te lezen. De auteurs ontkomen er niet aan om gecompliceerde, historisch ontwikkelde, juridische patronen te beschrijven die zeer cultuurspecifiek zijn en zich lastig in het Engels laten vertalen. De bijdragen vragen daarom een grote concentratie van de lezer. Verder vroeg ik me af waarom alleen West-Europese landen zijn opgenomen en niet de Oost-Europese, waar na 1989 toch hele nieuwe situaties zijn ontstaan die misschien wel de West-Europese kunnen verbeteren. Drie samenvattende bijdragen na het eerste deel geven ook weinig aanknopingspunten voor een bredere visie. Kaergard geeft een zeer schools overzicht van de literatuur over de relatie tussen economie en religieuze opvattingen en sociale patronen, wat niet de inhoud van de casussen dekt. Torfs schrijft in zijn bekende filosofisch-irenisch/ironische schrijfstijl (die in het Vlaams beter tot zijn recht komt) dat zowel een collectivistisch-nationalistische als een utilitaire benadering van het probleem van overheidsfinanciering van religie tekortschieten in het oplossen van de problemen van gelijkheid en vrijheid van religie. Ook betreurt hij dat de discussie te veel gevoed wordt door emoties en er te weinig institutioneel wordt gedacht. De zakelijke samenvatting van Woehrling is na dit alles een verademing. Hij concludeert dat de bestaande patronen gezien de toegenomen diversiteit wel moeten veranderen, maar dat dit binnen het Europese kader leidt tot een

verdergaande secularisering omdat religie wordt beschouwd als willekeurig welke andere sociale activiteit.

Tenslotte zijn er nog vier bijdragen over de visie van religies op overheidsfinanciering. Ook dit is een relevant onderwerp voor de godsdienstsociologie maar het komt hier niet helemaal goed uit de verf. Volff komt in zijn beschrijving van de protestantse traditie niet veel verder dan de conclusie dat er een stroming is die samen wil werken met de staat en een stroming die zich daarvan afzijdig wil houden. Valdrini slaat gezien het thema van de bundel de plank mis in zijn beschrijving van de wetgeving over het beheer van de tijdelijke goederen in het katholiek kerkelijk wetboek, in relatie tot de burgerlijke wetgeving. Hij had moeten aanzetten bij de visie van de katholieke kerk op de verhouding tot de staat en de subsidiariteit, zoals weergegeven in de sociale leer – wat tot een spannend Europees prisma aan inzichten had kunnen leiden. Frégosi schrijft over publieke financiering in de Islam, die in theorie afwezig is maar in de praktijk wel voorkomt omdat ook politieke heersers als lid van de geloofsgemeenschap moeten bijdragen aan de openbare cultus. Aan de hand van onder andere Algerije laat hij zien hoe die publieke financiering in verschillende landen vorm kreeg en wat dat kan betekenen voor de financiering van de Islam in Europa. De bijdrage van Draï tenslotte over het Jodendom beschrijft uitgebreid Bijbels en historisch de relatie van de overheid met de joodse godsdienst, maar de actuele verbondenheid in Israël blijft onbesproken. De zwakke afsluiting van de bundel met deze vier bijdragen is jammer, omdat daarmee de kans voor een complete afronding van het thema – door zowel de kant van de overheid als de zienswijze van de religies te bespreken – wordt gemist.

Erik Sengers
(Amsterdam)